

Гүл Бану Думан

ТҮРК ТИЛИНДЕГИ СҮЙЛӨМ ТҮРЛӨРҮ ЖӨНҮНДӨ ЖАЛПЫ МААЛЫМАТ

Гүл Бану Думан

ОБЩАЯ ИНФОРМАЦИЯ О ПРЕДЛОЖЕНИЯХ В ТУРЕЦКОМ ЯЗЫКЕ

Gul Banu Duman

GENERAL INFORMATION ABOUT THE OFFERS IN TURKISH LANGUAGE

Гүл Бану Думан

TÜRK DİLİNDEKİ SÖZDİZİMİ ÜZERİNDE GENEL BİLGİ

ÖZET

Söz konusu makalenin amacı Kırgız Türkçesi ve Türkiye Türkçesi'ndeki sözdiziminin benzerlik ve farklılıklarını ortaya koymaktır. Bunun yanı sıra konuyla ilgili örnekler ve cümleler sınıflandırılarak anlamları verilmiştir.

Anahtar Kelimesi: *Cümle dizimi, Yüklem, Özne, Kurallı Cümle, Soru Cümlesi, Ünlem Cümlesi, Basit Cümle, Birleşik Cümle, Sıralı Cümle, Bağlı Cümle.*

Синтаксистин эң негизги өзөгү – сүйлөм жана сүйлөм түрлөрү болуп саналат. Түрк жана кыргыз тилиндеги сүйлөмдөр, курамы жана синтаксиси боюнча окшош болсо дагы, тилчилердин сүйлөмдөрдү классификациялоосунда, эки тил арасында айырмачылыктар кездешет. Мунун себеби да тилчилер сүйлөм түрлөрүн изилдегенде, башка-башка негиздерге таянуусу болуп саналат. Бул макалада, түрк тилинде сүйлөмдөрдүн кандай түрдө классификацияланганы жана айрым учурларда кыргыз тили менен салыштырмалуу түрдө болуп берилет.

Кыргыз тилинде сүйлөмдөр:

1. маанисине карай
2. курамына карай
3. айкындооч мүчөлөрдүн сүйлөмдүн ичинде орун алгандыгына же албагандыгына карай классификацияланат.

Түрк тилинде сүйлөмдөр:

1. баяндоочтун сүйлөмдөгү ордуна жараша
2. баяндоочтун түрүнө жараша
3. сүйлөмдүн маанисине жараша
4. сүйлөмдүн курамына жараша классификацияланууда.

Көрүнгөндөй эле, сүйлөм мүчөлөрүнүн сүйлөмдүн ичинде орун алышына карата (жалаң сүйлөм, жайылма сүйлөм) бөлүштүрүү, түркчөдөгү сүйлөм талдоосунда кезикпейт. Ошондой эле баяндоочтун жерине жана түрүнө карай (баяндоочтун атоочтук сөз түркүмү же этиштик сөз түркүмү болгонуна жараша)¹ кылынган классификация да, кыргыз тилинде бир сүйлөм түрү катары

¹ Сүйлөм мүчөлөрү бөлүмүнүн ичинде, баяндоочтун атоочтук сөз же этиштик сөз болушу, кыргыз тилинде белгиленсе дагы сүйлөмдүн классификациясында өзгөчө каралбайт.

изилденбейт. Эки тилде да сүйлөмдөр маанисине жана түзүлүшүнө карай классификацияланат. Бирок маанисине жана түзүлүшүнө карата сүйлөмдөрдө да эки грамматика арасында башкача көз караштар бар.

I. Йүклемин йерине гөре жүмлелер (Баяндоочтун жерине карата сүйлөмдөр):

Түрк тилинде баяндооч көбүнчө сүйлөмдүн аягында болот. Баяндоочтун сүйлөмдүн аягында болушу, түрк тилинин синтаксистик өзгөчөлүгү болуп саналат. Бирок айрым учурларда баяндоочтун жери сүйлөмдүн ичинде өзгөрүшү мүмкүн. Ошондуктан сүйлөмдөр, баяндоочтун ордуна карата өз ара экиге бөлүнөт:

1) Кураллы жүмле: Баяндооч сүйлөмдүн аягында жер алат. Башкача айтканда, баяндоочтун сүйлөмдүн аягында болушу, эрежени бузбагандыгы жана ага баш ийгендиги үчүн "кураллы жүмле" деп аталат.

Мисалы: О дүн бенден борч пара алды (Ал кече менден карызга акча алды).

Бен бу хастанеде докторум (Мен бул ооруканада доктурмун).

2) Деврик жүмле: Баяндооч сүйлөмдүн аягында эмес ичинде же ортосунда болгон сүйлөмдөр, деврик жүмле деп аталат. Деврик сүйлөмдөр көбүнчө сүйлөшүү тилинде жана ыфларда колдонулат.

Мисалы:

Калды, калды Кайыңды айлым ыраактап, Мен калтардай алыс кеттим кылактап (Алыкул Осмонов).

Гүлме комшуна, гелир башына (Күлбө коңшуна, келет башына) (Түрк макалы).

Айтса болот насыят акылы бар адамга (Кыргыз макалы).

II, Йүклемин түрүнө гөре жүмлелер (Баяндоочтун түрүнө карата сүйлөмдөр): Баяндооч бодгон сөздөрдүн, сөздүн түрүнө карата "исим сойлу (атоочтук)" же "фиил (этиштик)" болушуна, карай, сүйлөмдөр түрк тилинин грамматикасында эки топко бөлүнөт.

1) Фцил жүмлеси (этиш сүйлөм): Баяндооч-этиш болгон сүйлөмдөр кирет.

Мисалы: Байдын башы кычышат, кедейдин курсагы ачышат.

Баарын мен өзүм текшерип турам.

2) Исим жүмлеси (атоочтук сүйлөм):
Баяндооч - зат атооч же атоочтук сөз айкаштары болгон сүйлөмдөр.

Мисалы: Энемдин да ошол саатта ойлогону-балдар.

Жигитке жетимиш өнөр аз.

Менин атам- темир жол жумушчусу. Ш. Анламына гөре жүмлелер (Маанисине карай сүйлөмдөр):

"Ар бир сүйлөм, курамында турган сөз жана мүчөлөрдүн багыттаган суроо, эскертүү, буйрук, каалоо, сырдык сөздөр ж.у.с. маани берген айырмачылыктарга ээ болуп эсептелет. Бир сүйлөм кандай маани өзгөчөлүгүнө ээ болсо же болбосо дагы ар дайым оң формада же терс формада бир мааниси болот. Бул учурда сүйлөмдөрдүн негизги өзгөчөлүгү болуп оң жана терс болуусу саналат. Оң жана терс формадагы сүйлөмдөр өзгөчө суроо, эскертүү, буйрук, каалоо, сырдык сөздөр ж.б. маанилерге ээ боло алат" (Карахан, 2008: 103).

Жогоруда айтылгандай эле, түркчөдө кыргызчадан башкача болуп, оң "олумлу" жана терс "олумсуз" да бир сүйлөм түрү болуп кабыл алынат. Түрк тилинде маанисине карай сүйлөм түрлөрүнүн өз ара топторго бөлүнүшү төмөндөгүдөй берилет:

1) Олумлу жүмлелер (оң формадагы сүйлөм); иштин аткарылышын же аткарыла тургандыгын билдирет.

Мисалы: "

Балык баштан кокар (Балык башынан сасыйт).

Ятмадан өнже бүтүн өдевлерини битир (Жатканга чейин бардык тапшырмаларыңды бүтүр).

Борч йигидин камчысыдыр (Карыз жигиттин камчысы) (Түрк макалы).

Тижарет ишинде чок эксикликтер вар (Соода ишинде көп кемчиликтер бар) (С.К.).

О бугүн дуйдугуну ярын унутур (Ал бүгүн укканын эртең унутат).

2) Олумсуз жүмлелер (терс формадагы сүйлөм): Иштин аткарылбагандыгын же аткарылбай тургандыгын билдирген сүйлөмдөр кирет. Түрк тилинде этиштер " -ме /ма" терс формадагы мүчөлөр менен, ал эми зат атоочтор болсо "дегил" деген сөз менен терс форма жасалат. "вар (бар)" оң формадагы атоочтук сүйлөм, "йок (жок)" терс формадагы атоочтук сүйлөм болот.

Мисалы:

Чагырылмадыгын йере гитме (Чакырбаган жерге барба)

Элде олан алтынын дегери йок (Колдо бар алтындын баркы жок)

Бу йыл кыш чок серт гечмеди (Быйыл кыш аябай катуу өтпөдү)

О эллерини йыкамадан софрая отурмаз (Ал колдорун жуумайынча дасторконго отурбайт)

Айрым сүйлөмдөр түзүлүшүнө карата терс көрүнөт бирок маанисине оң боло алат.

Мисалы:

Мындай кыялдар Анархан менен Дарыяханда да жок эмес эле (Бөйлө хаяллар Анархан иле Дарыяханда да йок дегилди).

Бул сүйлөмдө терстик билдирген "йок (жок), дегил (эмес)" сөздөрү болгонуна жана сүйлөмдүн түзүлүшү боюнча терс көрүнгөнүнө карабастан, сүйлөм мааниси боюнча оң формада болот. Анткени бир сүйлөмдүн ичинде терстик билдирген эки зат бирге колдонулса, сүйлөм мааниси боюнча оң формада болот.

"йок дегил (жок эмес)" → мааниси "вар (бар)"

Сени севмийор дегилим (Сени сүйбөй койо албайм).

Бул сүйлөмдө да терстик билдирген эки зат (-ми терстик мүчөсү жана "дегил (эмес)" сөзү) бирге колдонулган. Сүйлөм түзүлүшүнө карай терс формада (олумсуз) көрүнөт, бирок мааниси боюнча оң (олумлу) сүйлөм.

Сени севмийор дегилим (Сени сүйбөй койо албайм). → башкача айтканда "Сени жакшы көрөм."

Ошондой эле, түзүлүшү боюнча оң көрүнгөн учурда да мааниси боюнча терс болгон сүйлөмдөр да бар. Айрым учурларда интонация менен, айрым учурларда да "не... не..." байламтасы менен жасалат.

Кыргыз тилинде да "не... не..." байламтасы бар. Бирок түркчөдөгү колдонулушу кыргызчадагы колдолулуштан башкача. Түркчөдө "не... не..." байламтасы көрүнүшү боюнча оң, бирок мааниси боюнча терс сүйлөм жасайт; анткени түркчөдө "не... не..." байламтасы болгон сүйлөмдөрдүн баяндоочторуна терстик мүчө уланбайт. Баяндоочко терстик мүчө кошулбаса да, сүйлөм терстик маани билдирет.²

Мисалдар:

Абламын кызы не өдевлерини не ев ишлерини япты (Эжемдин кызы же тапшырмаларын же үй жумуштарын жасабады.) — » Көрүнгөндөй эле "не... не..." байламтасы кошулган сүйлөмдөр, түркчөдө көрүнүшү боюнча терс, мааниси боюнча оң сүйлөм жасаган учурда, кыргызчада болсо баяндоочко таңдык мүчөсү улангандыгы үчүн сүйлөм, көрүнүшү боюнча да терс сүйлөм болуп калат.

Айрым суроолуу сүйлөм болуп көрүнгөн сүйлөмдөр да суроо маанисини билдирбей калышы мүмкүн. Ошондой эле интонациянын жардамы менен көрүнүшүнө жараша оң болгон сүйлөмдөрдү - терс сүйлөм көрүнүшүнө жараша терс болгон сүйлөмдөрдү да - оң сүйлөм кыла алат.

Мисалдар:

Бен онун сөйледиклерине инанажак кадар акылсыз мыйым? (Мен анын айткандарына ишене

² Түрк тилиндегиден башкача болуп, кыргыз тилинде "не... не..." байламталары болгон сүйлөмдөргө, тактап айтканда сүйлөмдөгү баяндоочторго терстик маани билдирген мүчө уланат.

тургандай акылсызмынбы?) —» бул сүйлөмдөгү максат, жанындагы кишиден бир нерсе сурап үйрөнүү эмес, "акылсыз болбогонуна" басым кылуу болуп саналат.

Бул сүйлөм "акылсыз эмесмин" маанисинде колдонулган. Аны менен бирге бул сүйлөм, түзүлүшүнө карата оң, маанисине карата терс сүйлөм.

Сен бени ярдыма чагырырсын да бен сана ярдым етмез мийим? (Сен мени жардамга чакырганда, мен сага жардам бербей коёт белем?) —» бул сүйлөмдүн баяндоочуна да "-ме" терстик мүчөсү уланганына жана көрүнүшү боюнча терс көрүнгөнүнө карабастан, мааниси боюнча оң бир сүйлөм. "Албетте жардам берем" маанисинин ордуна келет.

3) Сору жүмлеси (суроолуу сүйлөм.): Суроо жолу менен жооп алууну көздөгөн сүйлөмдөр, суроолуу сүйлөм деп аталат. Сүйлөмдөр "-мы, -ми, -му, -мү" суроо мүчөлөрү жана "неден (эмнеге), ничин (эмне үчүн), насыл (кантип), ким (ким)..." сыяктуу суроолуу сөздөр аркылуу жасалат.

Түрк тилинде суроо мүчөсү сөздөн бөлөк жазылып, кыргыз тилиндегидей болуп бирге жазылбайт. Өзгөчө "-ми" суроо мүчөсү, түрк тилинде кыргызчадан башкача болуп, бир гана сүйлөмдүн аягында эмес сүйлөмдүн ортосунда да колдонула берет. Негиз басым кылынгысы келген ар бир сөздөн кийин колдонсо болот. Мисалы: Али дүн гелди ми? (Али кече келдиби?) —» бул сүйлөмдө "келүү" этиштик сөзүн аткарылгандыгы же аткарылбагандыгы жөнүндө билгиси келүүдө. Али дүн мү гелди? (Али кече келдиби?) —» бул сүйлөмдө болсо "убакыт жана мезгил" жөнүндө маалымат алгысы келди. Али ми дүн гелди? (Али кече келдиби?)» ал эми бул сүйлөмдө болсо кимдин келгени, Алинин же башка бирөөнүн келгени жөнүндө маалымат алгысы келип жатат.

Көрүнгөндөй эле "-ми" суроо мүчөсүнөн мурун кайсы сөз турса, ошол сөз жөнүндө суроо берилген болуп саналат.

Бүгүн синемая гидежек мисин? (Бүгүн киного барасыңбы?)

Кутунун ичинде аяккабы мы вар, гөмлек ми? (Кутунун ичинде бут кийим барбы, же көйнөкпү?)

Бана дегил де онун сөзлерине ми инанажаксын? (Мага эмес да анын сөздөрүнө ишенесиңби?)

Китабымы буламыйорум; сен гөрдүн мү? (Китебимди таап албай жатам; сен көрдүңбү?)

Суроо сөздөрү менен жасалган суроолуу сүйлөмдөр да бар:

Ничин бана ялан сөйлүйорсун? (Эмне үчүн мага калп айтып жатасың?)

Догру сөйледигиме сени насыл инандыра билирим? (Чындыкты айтканыма сени кантип ишендире алам?)

Бишкек неренин башкентидир? (Бишкек каердин борбору?)

4) Үнлөм жүмлеси (Илептүү сүйлөм); Кыргыз тилиндеги илептүү сүйлөм, түркчөдө "үнлөм

жүмлеси" деп аталат. Үнлөм жүмлелерине (илептүү сүйлөмдөр) күчтүү бир интонация менен айтылган, "каардануу(жини келүү), кубаныч, таң калуу..." сыяктуу сезимдерди, эмоцияларды билдирген жана сүйлөмдүн аягына илеп белгиси коюлган сүйлөмдөр кирет.

Сакын бир даха бу еве гелме! (мындан кийин бул үйгө келбе!) —» жини келүү Яшасын, сынавы гечмишим! (Жашасын, сынактан өтүптүрмүн!) —» кубануу

Түркчөдө айрым тилчилер, маанисине жараша сүйлөмдөрдүн ичине "үнлөм жүмлелерин (илептүү сүйлөмдөрдү)" киргизбеген учурда, кээ бир грамматика китептеринде да, маанисине көрө сүйлөмдөр "шарт жүмлеси (шарттуу сүйлөм), дилек жүмлеси (каалоо-тилек сүйлөмү), эмир жүмлеси (буйрук сүйлөмү)..." сыяктуу түрдүү темалардын ичинде узун түрдө алынат. IV, Япысына гөре жүмлелер (Түзүлүшүнө карай сүйлөмдөр): Түзүлүшүнө карай сүйлөмдөрдүн классификациясында, кыргыз грамматикасында айрым учурларда башкача көз караштар болгонундай эле, түрк тилчилердин арасында да башкача көз караштар бар. Синтаксис боюнча ардактуу эмгектери болгон Лейла Карахан, эң акыркы китебинде, сүйлөмдөрдү түзүлүшүнө карай классификациялоодон баш тарткан. Эң биринчи басымы 1993- жылы чыккан "Түркчөдө синтаксис" деп аталган китепте, сүйлөмдөр түзүлүшүнө карай классификацияланып, ал эми 2008- жылы чыккан он үчүнчү басымында төмөндөгүдөй аргументтерден улам сүйлөмдөр түзүлүшүнө карай классификацияланган эмес:

Ага карата, "Негиз болгон "басит жүмледи" (жөнөкөй сүйлөм). Башка сүйлөм түрлөрү да, жөнөкөй сүйлөмдөрдүн байламталар, тыныш белгилери (үтүр, үтүрлүү чекит сыяктуу), ар кандай сөздөр жана мүчөлөр аркылуу бири-бири менен байланышат. Мындай учурда сүйлөмдөрдү басит жүмле (жөнөкөй сүйлөм), бирлешик жүмле (татаал сүйлөм) сыяктуу топторго бөлүүгө керек жок." Бул жаңы бир көз караш болуп, тилчилер тарабынан канчалык түрдө кабыл алынаарын мезгил көрсөтөт. Аны менен бирге түзүлүшүнө карай сүйлөмдөр, түркчөдө жалпыдан төрткө бөлүнөт: басит жүмле (жөнөкөй сүйлөм), бирлешик жүмле (татаал сүйлөм), сыралы жүмле (эки же андан көп сүйлөм бири-бири менен үтүр же үтүрлүү чекит аркылуу байланышса, түркчөдө "сыралы жүмле" деп аталат), баглы жүмле (эки же андан көп сүйлөм бири-бири менен байламталар аркылуу байланышса, түркчөдө баглы сүйлөм деп аталат).

1. Басит жүмле (жөнөкөй сүйлөм): Бир гана иш билдирген, түзүлүшү бир баяндоочтон турган сүйлөмдөр, басит жүмле (жөнөкөй сүйлөм) деп аталат. Кээ бир тилчилер, ичинде сыфат-фиил (атоочтук), зарф-фиил (чакчыл), исим-фиил (кыймыл атоочтук) болгон сүйлөмдөрдү жөнөкөй сүйлөм деп атаган учурда, кээ бир тилчилер

бирлешик жумле (татаал сүйлөм) деп кабал алышат.

Дун гежеки шиддетли ягмур, тарлалардаки үрүне зарар верди (Кече түнкү жамгыр талаадагы үрүнгө зыян келтирди.)

Зайыф коллары кирли тунч ренгиндейди (Арык колдору кир коло өңүндө эле.)

2. Бирлешик жумле (татаал сүйлөм): Бирлешик жумле (татаал сүйлөм), бир негизги сүйлөм жана биринчи сүйлөмдүн маанисин толуктаган бир же андан ашык жардамчы сүйлөмдөр менен жасалат. Түркчөдө бирлешик жумлелер (татаал сүйлөмдөр) да бир баяндоочтуу кабыл алынат. Жогоруда айтылгандай эле айрым тилчилер, сүйлөмдүн ичинде кыймыл атоочтор болсо, аны татаал сүйлөм деп айтышат. Бул тилчилер, чакчыл түрмөктөрдү, атоочтук түрмөктөрдү жана кыймыл атоочтук түрмөктөрдү³ жардамчы сүйлөм деп алышат. Кыргыз тилиндеги "шарттуу багыныңкы сүйлөм" жана "орун багыныңкы сүйлөм", түркчөдө "шартлы бирлешик жумле" (шарттуу татаал сүйлөм) деген термин менен бирге берилет. Бир сүйлөм башка бир сүйлөмдүн ичинде негизги сүйлөмдүн бир мүчөсү болуп орун алса да, түркчөдө татаал сүйлөмдүн ичинде аныкталат.

Ики тести токушунжа бири элбет кырылыр (Эки кумура кагылышканда бири сөзсүз сынат.) (Түрк макалы) —> Бул сүйлөмдүн баяндоочу "кырылыр (сынат)", сүйлөмдө бир гана баяндооч бар. "бири элбет кырылыр" —* темел жумле (баш сүйлөм); "ики тести токушунжа (эки кумура кагылышканда)" чакчыл түрмөгү болсо, ярдымчы жумле/ян жумле (жардамчы сүйлөм) болот. Сүйлөмдүн ичинде атоочтук, чакчыл, кыймыл атооч болгондо кээ бир тилчилерге карай татаал сүйлөм болот.

Билим болсо, өнөр болот.(Билим олурса йетенек олур),(Омуралиев, 1991: 165) —> Бул сүйлөм, кыргызчада орун багыныңкы сүйлөмгө мисал болуп көрсөтүлсө, түркчөдө "шарттуу багыныңкы сүйлөм (шарт бирлешик жумлеси)" ичинде орун алат. Анткени өнөрдүн болушу үчүн, билимдин болушу бир шарт болуп берилген.

Аталарымыз "Агламаян чожуга меме верилмез." демиш (Аталарыбыз "ыйлабаган баланы эмизбейт" деп айтышкан.) —> Бул сүйлөмдө "Агламаян чожуга меме верилмез (Ыйлабаган баланы эмизбейт)" сүйлөмү негизги сүйлөмдүн бир мүчөсү, Бул сүйлөм түркчөдө төмөндөгүдөй сүйлөм мүчөлөрүнө бөлүнөт:

"демиш" - баяндооч; ким "демиш"? - "аталарымыз", ээ; "аталарымыз" эмне "демиш"? - "Агламаян чочуга меме верилмез", несне (тике толуктооч). Бир сүйлөм башка бир сүйлөмдүн

³ Кыргыз грамматикасында, кыймыл атоочтордун кыймыл атоочтук түрмөк жасаганы белгиленбеген учурда, Туркия түркчөсүндө "исим фиил грубу (кыймыл атоочтук түрмөк)" да грамматикасында орун алат. Өзгөчө чакчыл түрмөк, атоочтук түрмөк кыймыл атоочтук түрмөк түркчөдө сөз айкашы кабыл алынат.

сүйлөм мүчөсү болсо да татаал сүйлөм болуп (бирлешик жумле) алынат.

3. Сыралы жумле: жөнөкөй же татаал формадагы бирден ашык сүйлөмдүн бири-бири менен үтүр же үтүрлүү чекит аркылуу биргелешүүсүнүн натыйжасында пайда болгон сүйлөмдөр, "сыралы жумле" деп аталат. Сыралы жумлелерде эң аз эки баяндооч болот. Ошондой эле сүйлөмдөрдө окшош мүчөлөр бар болсо мындай сүйлөмдөр "багымлы сыралы жумле" деп аталат. Эгер кандайдыр бир окшош мүчөсү жок болсо, андай сүйлөмдөр "багымсыз сыралы жумле" болот.

Март капыдан бактырыр, казма күрек яктырыр (Март эшиктен каратат, кетмен күрөк саптарын(отун маанисинде)жактырат.) (Түрк макалы) —> Бул сүйлөм көрүнгөндөй эле эки сүйлөмдөн турат. "бактырыр (каратат)", "яктырыр (жактырат)", эки баяндооч бар. Бул эки баяндоочтун ээси да, "март" болуп саналат. Ээлери орток болгондугу үчүн "багымлы сыралы жумле" болот.

Су уюр, дүшман уюмаз (Суу уктаар, душман уктабас.) —> "су уюр (суу уктаар)" сүйлөмү менен "дүшман уюмаз (душман уктабас)" сүйлөмдөрү үтүр менен биригип, "сыралы жумле" жасаган. Бирок бул эки сүйлөмдүн орток мүчөсү болбогондугу үчүн, бул сүйлөм (сыралы жумле) "багымсыз сыралы жумле" болуп калат.

4. Баглы жумле: Жөнөкөй же татаал түзүлүштөгү бирден ашык сүйлөмдүн бири-бири менен байламталар аркылуу байлануусунун натыйжасында пайда болгон сүйлөмдөр "баглы жумле" деп аталат. Көрүнгөндөй эле, сүйлөмдөр бири-бири менен үтүр же болбосо үтүрлүү чекит аркылуу байланганда "сыралы жумле", ошол эле сүйлөмдөр байламталар аркылуу байланса "баглы жумле" болуп кабыл алынат.

Хава согук , гөкйүзү булутлуйду (Аба суук, асман булуттуу эле.) —> "Хава согукту (Аба суук эле)", "Гөкйүзү булутлуйду (Асман булуттуу эле)" сүйлөмдөрү үтүр менен байланышканы үчүн "сыралы жумле" болот. Ошол эле сүйлөмдөр байламта аркылуу байланса "баглы жумле" болуп калат.

Хава согук ве гөкйүзү булутлуйду (Аба суук жана асман булуттуу эле.) —> "баглы жумле"; анткени сүйлөмдөр "ве (жана)" байламтасы менен байланды. "Сыралы жумлелерде" болгондой эле, "баглы жумлелерде" да эң аз эки баяндооч болот.

Чок чалышты; факат башарамады (Көп эмгектенди, бирок ийгиликке жете алган жок.) —> "чалышты (эмгектенди)" биринчи сүйлөмдүн баяндоочу, "башарамады (ийтиликке жете алган жок)" экинчи сүйлөмдүн баяндоочу. Бул эки сүйлөм бири-бири менен "факат (бирок)" байламтасы аркылуу байланган.

Көрүнгөндөй эле кыргыз жана түрк тилинде сүйлөм түзүлүштөрүнүн бир окшош болушуна карабастан, тилчилердин сүйлөмдөргө ат(термин) койуусу жана классификациялоосунун арасында зор айырмачылыктар кезигет. Ага карабастан эки

тилдин грамматикасында , сүйлөмдөр башкача терминдер менен аталса дагы сүйлөмдүн түзүлүшү боюнча, айырмачылыктар абдан аз. Бул макала сыяктуу салыштырма түрүндөгү эмгектер, окшош жана бөтөн көз караштардын көрсөтүлүп аныкталуусу менен маанилүү болуп саналат. Натыйжада грамматика китептериндеги, эскиден бери келип, калыпка айланган терминдерге сыноо кызы менен кароого болот. Унутулбай турган эң негизги көрсөткүч катары билимдин өнүгүүсүнүн

жолу, көңүл (ынтаа) жана сынчыл көз караш болуп саналат.

Адабияттар:

1. Жапаров Абдыкул (1979), Кыргыз тилинин синтакси, Фрунзе.
2. Карахан Лейла (2008), Түркчеде сөз дизими, 13-басым, Анкара.
3. Караөрс М. Метин (1993), Түркченин сөз дизими ве жумле тахлиллери, Кайсери.
4. Өмүралиев Боогачы (1991), Кыргыз тилинин синтаксисин окутуунун методикасы, Фрунзе.

Рецензент: к.фило.н. Кулиева К.